

กระบวนการค้นแบบอินดูกับการดุดกลืนอัตลักษณ์พุทธในพุทธคยา

สุมาลี มหณรงค์ชัย*

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

วันที่รับบทความ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2565

วันที่แก้ไขบทความ 10 มกราคม พ.ศ. 2566

วันที่ตอบรับบทความ 31 มกราคม พ.ศ. 2566

บทคัดย่อ

บทความวิจัยชิ้นนี้ศึกษาสาเหตุของความเสื่อมและการล่มสลายของพุทธศาสนาในอินเดียตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 3-12 ผลการศึกษาพบว่า การสังหารภิกษุและทำลายพุทธสถานไม่ใช่สาเหตุสำคัญ แต่สาเหตุสำคัญคือ การทำให้อัตลักษณ์ของพุทธศาสนาไร้ความหมายผ่านกระบวนการค้นแบบอินดูที่สนับสนุนระบบวรรณะ เทวนิยม และโครงสร้างการปกครองแบบอำนาจนิยมแนวดิ่ง ความพยายามเอาชนะผู้รุกรานจากภายนอก ทำให้กระบวนการค้นแบบอินดูเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยของราชวงศ์คุปตะ โดยมีเป้าหมายคือสร้างเอกภาพทางวัฒนธรรม เพื่อสถาปนาอัตลักษณ์ของชนภาคกลางพร้อมกับสนับสนุนอำนาจชอบธรรมของชนชั้นปกครองที่มีต่อพื้นที่ กระบวนการค้นแบบอินดูในระยะแรกใช้ยุทธศาสตร์แบบดุดกลืนผ่านวิธีการมากมาย เช่น การจัดวางให้เหมาะสม การผนวกรวม การแทนที่ รวมทั้งการข่มเหงทำลาย ซึ่งวิธีการเหล่านี้สัมพันธ์กับการเกิดขึ้นของคัมภีร์ปุราณะ ลัทธิไวษณพนิกาย และลัทธิไศวนิกาย ยุทธศาสตร์ของการดุดกลืนถูกนำมาใช้ที่พุทธคยาจากทั้งฝ่ายสาวกพุทธ และสาวกของไวษณพนิกายและไศวนิกายโดยผ่านความเห็นชอบของกษัตริย์และพราหมณ์ ฝ่ายพุทธไม่ประสบความสำเร็จในการใช้วิธีการดุดกลืนดังกล่าว แต่ฝ่ายอินดูกลับประสบความสำเร็จอย่างงดงาม

คำสำคัญ: กระบวนการค้นแบบอินดู; ไวษณพนิกาย; ไศวนิกาย; พุทธคยา; ยุทธศาสตร์การดุดกลืน

* ผู้รับผิดชอบบทความ: sumaleema2@gmail.com

DOI: 10.14456/tujournal.2024.9

The Hindu Paradigm and the Buddhist Identity: A Case Study of the Absorption of Buddhist Identity in Bodhgaya

Sumalee Mahanarongchai*
Faculty of Liberal Arts, Thammasat University

Received 20 June 2022

Received in revised 10 January 2023

Accepted 31 January 2023

Abstract

This research article studies the causes leading to the fall and the disappearance of Buddhism in India during the 3rd-12th century. The result shows that the persecution of monks and the demolition of Buddhist temples at that time were not the main and significant causes. Instead, the significant cause was the devaluation of Buddhist identity resulting from the operation of the Hindu paradigm which supported the caste system, theology, and hierarchical structure of ruling power. The endeavor to overcome tribal intruders from outside since the reign of Gupta had led to the construction of cultural unity in order to establish the identity of mainland residents and promote the ruler's legitimate power over the land. The Hindu paradigm in its early stage used absorption strategies through methods such as appropriation, inclusion, replacement and persecution. These methods were closely associated with the rise of the Puranas and the cults of Vaiṣṇavism and Śaivism. Also, granted by kings and Brahmins, these methods had been exerted at Bodhgaya by both Buddhist and Hindu followers. However, Buddhist followers were not quite successful in applying these strategies and methods while Hindu followers were very successful in doing so.

Keywords: hindu paradigm; vaisnavism; saivism; bodhgaya; the absorption strategy

* Corresponding author: sumaleema2@gmail.com

DOI: 10.14456/tujournal.2024.9

เมื่อกล่าวถึงประวัติศาสตร์ของศาสนาพุทธในอินเดียโบราณ นักวิชาการมักแบ่งคำอธิบายออกเป็นช่วงหรือยุค โดยภาพกว้างก็จะเอยถึงยุคเริ่มต้น ยุครุ่งเรือง ยุคเสื่อม และยุคสิ้นสุด ในแต่ละยุคก็ยังขอย่อยเป็นยุครุ่งเรืองของนิกายดั้งเดิมที่เรียกว่า “สถิรวาท” (หรือเถรวาทยุคต้นที่พัฒนาและเติบโตขึ้นตั้งแต่หลังพุทธกาลจนถึงปลายราชวงศ์เมารยะ) กับยุครุ่งเรืองของนิกายประยุกต์ที่เรียกว่า “มหายาน” (ประมาณ 700-900 ปีหลังพุทธกาลหรือช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 2-4 ซึ่งอยู่ในยุคต้นของราชวงศ์คุปตะ) ชาวพุทธเถรวาทเชื่อว่าพุทธศาสนาได้เสื่อมลงตั้งแต่เข้าสู่ช่วงคริสตกาล และเสื่อมโทรมอย่างยิ่งภายหลักลัทธิตันตระแพร่หลายอยู่ในพุทธศาสนา (ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 7-12)¹ สาเหตุของความเสื่อมได้มีการศึกษาวิเคราะห์ในหมู่ชาวพุทธมาโดยตลอด ส่วนใหญ่จะเห็นว่าเกิดจากการปรับเปลี่ยนคำสอนพุทธให้เข้ากับลัทธิความเชื่ออื่นมากเกินไป หรือการสังหารภิกษุและทำลายพุทธศาสนสถานโดยกษัตริย์ผู้ฝักใฝ่พราหมณ์ฮินดูบางพระองค์ในราชวงศ์คุงคะ คุปตะ ปาละ และอาณาจักรโดยรอบก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้ศาสนาพุทธอ่อนแอลง การแทรกซึมของลัทธิตันตรยานที่ให้ความสำคัญต่อกามกิเลสในฐานะเป็นเครื่องมือสู่ความหลุดพ้นมีส่วนอย่างยิ่งที่ทำให้คำสอนพุทธสั่นคลอนและสูญเสียศรัทธา สุดท้ายการบุกรุกเข้ามาของกองทัพเติร์กมุสลิมจากทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือที่ดักปล้นสะดมและเข่นฆ่านักบวชได้กลายเป็นตัวแปรซึ่งทำให้ศาสนาพุทธสูญสิ้นจากแผ่นดินเกิดอย่างถาวรตั้งแต่ราวคริสต์ศตวรรษที่ 12 (พระบรมคุณาภรณ์ 2541, 102)

สาเหตุของความเสื่อมเหล่านี้มีความน่าเชื่อถือจากหลักฐานจารึกทางประวัติศาสตร์ แม้กระนั้นก็อาจไม่เพียงพอที่จะใช้เป็นตัวชี้วัดการล่มสลายของศาสนาพุทธอย่างสิ้นเชิงในอนุทวีปอินเดียโบราณ ด้วยเหตุว่าลัทธิศาสนาอื่น เช่น พราหมณ์และเชนก็มีการปรับเปลี่ยนคำสอนของตนเองอยู่ตลอดเช่นกัน กษัตริย์และผู้มีอำนาจจำนวนมากในอินเดียภาคกลางสมัยต้นถึงกลางคริสต์ศตวรรษก็ยังยินดีอุปถัมภ์ค้ำจุนพุทธศาสนา ส่วนลัทธิตันตรยานก็ไม่ได้แทรกซึมเข้ามาเฉพาะแต่ในศาสนาพุทธ หากยังแพร่หลายอยู่ทั่วไปในศาสนาฮินดูและลัทธินอกรีตอื่น สุดท้ายกองทัพเติร์กก็ไม่ได้เลือกที่จะเข่นฆ่าเฉพาะภิกษุพุทธแต่ได้สังหารนักบวชหมื่น ปล้นสะดม และเผาทำลายศาสนสถานของศาสนาอื่นด้วย ซึ่งแม้จะมีเหตุและปัจจัยของความเสื่อมแบบเดียวกันและหนัหนาพอกัน ศาสนาฮินดูกับเชนกลับสามารถดำรงอยู่ต่อไปในแผ่นดินเกิดของตัวเองได้ แต่ศาสนาพุทธทำไม่ได้ อะไรคือเหตุปัจจัยซ่อนเร้นที่ประวัติศาสตร์อาจไม่ได้จารึกไว้โดยตรง แต่กลับเป็นชนวนเหตุสำคัญที่นำไปสู่การล่มสลายของพุทธศาสนาในอินเดียโบราณ ปริศนานี้นี้ยังคาใจชาวพุทธนับจำนวนไม่น้อยรวมทั้งผู้เขียนด้วย

แม้จะมีงานเขียนวิเคราะห์ถึงสาเหตุที่ทำให้พุทธศาสนาเสื่อมสูญไปจากอินเดียเป็นจำนวนมาก แต่ส่วนใหญ่จะศึกษาโดยอ้างถึงความล่มสลายของมหาวิทยาลัยนาลันทาในช่วงรอยต่อระหว่างยุคเสื่อมโทรมกับยุคสิ้นสุด ซึ่งนั่นเป็นช่วงเวลาสุดท้ายไม่นานนักก่อนการหายไปของพุทธศาสนา สิ่งที่น่าสนใจยิ่งกว่าเหตุการณ์รูปธรรมที่รับรู้อยู่ในประวัติศาสตร์ (เช่น การฆ่าภิกษุหรือการเผาอารามในเขตนาลันทา) คือปรากฏการณ์ทางสังคมที่ถูกหล่อหลอมขึ้นมาในช่วงเวลาที่ยาวนานกว่านั้นแต่ทรงอิทธิพลต่อการกำหนดความเชื่อของผู้คนที่มีต่อคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า งานวิจัยชิ้นนี้ตั้ง

¹ ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 7-12 คือประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-17

คำถามว่ามีกระบวนการทางสังคมใดที่อยู่เบื้องหลังการสูญหายไปของพุทธศาสนาในแผ่นดินอินเดีย กระบวนการทางสังคมนั้นดำเนินไปภายใต้แรงจูงใจแบบใดและอิทธิพลของมันนำไปสู่ผลลัพธ์ใดในทางประวัติศาสตร์ ที่ผ่านมาระบบวิเคราะห์บริบททางสังคมอินเดียที่สร้างแรงผลักดันไปสู่ความเสื่อมโทรมของพุทธศาสนายังมีน้อยและที่เห็นอยู่ก็มักจะเป็นเพียงข้อสมมติฐานหลวม ๆ ที่ชี้ให้เห็นถึงความเป็นปฏิกิริยาระหว่างพราหมณ์ฮินดูกับภิกษุพุทธ นักวิชาการมักนิ่งเฉยเมื่อต้องพาดพิงถึงลัทธิศาสนาอื่นในชมพูทวีป ในเชิงวิพากษ์วิจารณ์ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะพุทธศาสนาแบบไทยเป็นแบบลูกผสมที่ได้รับอิทธิพลของศาสนาฮินดูและเชนมาแล้วอย่างเต็มที่ อีกทั้งพิธีกรรมฮินดูก็มีบทบาทสำคัญต่อการสนับสนุนสถานภาพของชนชั้นสูงในสังคมไทยมาโดยตลอด การระบุถึงความเป็นปฏิกิริยาระหว่างสองศาสนานี้จึงเป็นไปได้โดยนัยอ้อม และนักวิชาการด้านพุทธศาสนาก็พยายามทำให้ปัญหาเชิงโครงสร้างที่เกิดขึ้นเป็นเพียงบันทึกขึ้นเล็กขึ้นน้อยของประวัติศาสตร์ยุคเก่าและเพ่งโทษที่ตัวบุคคลเป็นหลัก (เช่น กษัตริย์ฮินดูผู้โหดเหี้ยมองค์ใดองค์หนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง) แม้การข่มพราหมณ์จะปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถารวมทั้งชนชั้นปกครองไทยและพระสงฆ์ที่ข่มพราหมณ์มาโดยตลอด เช่น ในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนก็ยืนยันความเหนือกว่าของพุทธศาสนา แต่การข่มพราหมณ์ดังกล่าวมิได้มีจุดหมายเพื่อถล่มล้างหรือวิพากษ์แนวคิดสำคัญของศาสนาฮินดู เป็นแต่เพียงการจัดลำดับความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างทางศาสนาที่เอื้อประโยชน์ต่อการปกครองของไทยให้ชัดเจน

แต่ผู้เขียนเชื่อว่าการศึกษาเชิงวิพากษ์ต่อระบบความคิดใดความคิดหนึ่งสามารถกระทำได้ด้วยใจเปิดกว้างในทางวิชาการ แม้ในปัจจุบันก็มีนักวิชาการอินเดียจำนวนไม่น้อยที่ศึกษาเรื่องดังกล่าวในบริบทที่กว้างขวางหรือแตกต่างจากอดีต จากจุดสนใจเดิมที่เชื่อกันว่านาลันทาคือสถานที่สุดท้ายก่อนพุทธศาสนาสูญหายไป นักวิชาการเช่น อมาร์ (Abhishek S. Amar) ได้ศึกษาวิจัยปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้น ณ พุทธคยา เพื่อประเมินท่าทีที่ศาสนาพุทธมีต่อการเกิดขึ้นของลัทธิไวษณพนิกายและไศวนิกายที่ก่อตัวขึ้นในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษโดยอาศัยพื้นที่ของ (พุทธ) คยาในการประกาศคำสอนเช่นกัน บริเวณพุทธคยาได้ปรากฏขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมหลายอย่างที่ผู้เขียนตั้งสมมติฐานว่าน่าจะเกี่ยวข้องกับสาเหตุที่แท้จริงของการทำให้พุทธศาสนาสูญสลายไปในแผ่นดินแม่ ส่วนการเผาทำลายมหาวิทยาลัยสงฆ์นาลันทาเป็นเพียงเหตุการณ์สุดท้ายแต่ไม่ใช่สาเหตุแท้จริง ซึ่งหากไม่ทำความเข้าใจตรงนี้เราจะเรียนรู้จากประวัติศาสตร์ได้เพียงเล็กน้อยและอาจเข้าใจปัญหาแค่เพียงปลายเหตุ บทความนี้จึงสนใจศึกษาพุทธศาสตร์และวิธีการดูดกลืนซ้ำ (reabsorption) ชื่อและแนวคิดสำคัญระหว่างคำสอนสามชุด คือคำสอนของพุทธศาสนา คำสอนของไวษณพนิกาย และคำสอนของไศวนิกาย ตรงบริเวณที่เป็นเสมือนหัวใจของพุทธศาสนาในอินเดียโบราณ นั่นคือ “พุทธคยา” เพื่อวิเคราะห์ว่าพุทธศาสตร์และวิธีการดูดกลืนที่ประสบความสำเร็จนั้นเป็นอย่างไร วิธีการดังกล่าวถูกใช้ในบริบทแวดล้อมแบบใด รวมทั้งมีกระบวนการอย่างไรและสร้างผลลัพธ์เช่นใดในทางสังคม สมมติฐานที่งานวิจัยชิ้นนี้ต้องการพิสูจน์ก็คือการที่พุทธศาสนาสูญหายไปอย่างสิ้นเชิงในอินเดียไม่ได้เกิดจากการสังหารภิกษุหรือทำลายพุทธศาสนสถานเหล่านั้นเป็นเพียงสัญลักษณ์เชิงรูปธรรมที่สร้างขึ้นใหม่ในภายหลังได้ แต่สาเหตุที่ทำให้พุทธศาสนา

สูญสลายไปได้อย่างสิ้นเชิงคือ “การเปลี่ยนแปลง (หรือย้ายถ่ายเท) อัตลักษณ์พุทธอย่างเป็นระบบ และค่อยเป็นค่อยไป” ซึ่งเมื่ออัตลักษณ์ถูกถ่ายเทไปแล้วสิ่งนี้อาจสร้างทดแทนขึ้นใหม่ในภายหลังได้

วัตถุประสงค์ วิธีการ และขอบเขตของงานวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์ที่ต้องการบรรลุดังนี้

1. ศึกษากระบวนการเกิดและวิธีการเผยแพร่คำสอนของไวษณพนิกายและไศวนิกาย ณ บริเวณพุทธคยาในช่วงต้นถึงกลางคริสต์ศตวรรษ
2. วิเคราะห์พุทธศาสตร์และวิธีการดุดกลิ้นคำสอนระหว่างพุทธศาสนา ไวษณพนิกาย และไศวนิกาย
3. ศึกษาอิทธิพลของพุทธศาสตร์และวิธีการดุดกลิ้นของครูพราหมณ์ที่มีต่อสังคมอินเดียและต่อพุทธศาสนาในช่วงเวลาดังกล่าว

บทความวิจัยชิ้นนี้อ้างถึงประวัติศาสตร์พุทธศาสนาแต่ใช้วิธีการวิเคราะห์ (analysis) และการทำให้ชัดเจน (clarification) แบบปรัชญา เป้าหมายเพื่อแสวงหาคำอธิบายที่ครอบคลุมและทำให้เราเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่พุทธศาสนาเติบโตถึงขีดสุดและค่อย ๆ เสื่อมลง การศึกษาอัตลักษณ์เป็นส่วนหนึ่งของวิธีการแบบปรากฏการณ์วิทยาที่นำเสนอโดยนักปรัชญา เช่น ฮูสเซิร์ล (Edmund Husserl: 1858-1938) วิธีการแบบนี้ได้รับความสนใจและถูกนำไปใช้อย่างแพร่หลายในวิชาการสาขาต่าง ๆ ตั้งแต่ศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา บทความนี้จะศึกษาอัตลักษณ์แบบฮินดูที่ค่อย ๆ ปรากฏตัวขึ้นหลังพุทธกาลสวนทางกับอัตลักษณ์ของพุทธศาสนาที่ค่อย ๆ สูญหายไปตั้งแต่ราว 300 ปีหลังคริสตกาล ขอบเขตการศึกษาของบทความชิ้นนี้คือปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้น ณ พุทธคยา ในช่วงต้นคริสตกาล การเกิดขึ้นของลัทธิไวษณพนิกายและไศวนิกายในบริเวณพุทธคยา อิทธิพลของลัทธิทั้งสองที่มีต่อผู้คนในบริเวณและช่วงเวลาดังกล่าว ตลอดจนการดุดกลิ้นพุทธศาสนาจากอิทธิพลดังกล่าวนี้ อนึ่ง การพาดพิงถึงคำสอนของลัทธิไวษณพนิกายและไศวนิกายจะกระทำเฉพาะในขอบเขตที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเท่านั้น เอกสารปฐมภูมิที่ใช้คือคัมภีร์ปุราณะที่เกี่ยวข้อง ส่วนเอกสารทุติยภูมิคือหลักฐานการค้นคว้าและสำรวจทางโบราณคดีรวมทั้งจารึกทางประวัติศาสตร์ที่รวบรวมและดำเนินการโดยนักวิชาการอินเดียร่วมสมัย

อภิปรายผลการวิจัย

บทความวิจัยนี้แบ่งการศึกษาและอภิปรายออกเป็นสามส่วน (หนึ่ง) สังคมชมพูทวีปในยุคสมัยแห่งความรุ่งเรืองของพุทธศาสนา (สอง) ลัทธิไวษณพนิกายและไศวนิกายในกระบวนทัศน์แบบฮินดู และ (สาม) ความเปลี่ยนแปลงที่พุทธคยากับการล่มสลายของพุทธศาสนา

(หนึ่ง) สังคมชมพูทวีปในยุคสมัยแห่งความรุ่งเรืองของพุทธศาสนา

ในเบื้องต้น ชาวพุทธมักได้รับการบอกกล่าวอยู่เสมอว่าการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าและพุทธศาสนานำมาซึ่งประโยชน์และความเจริญของชาวโลกเท่านั้น แต่สิ่งที่เรามักมองข้ามคือความรุ่งเรือง

ของพุทธศาสนาสร้างผลกระทบโดยตรงต่อสังคมอินเดียโบราณในเวลานั้น ชาวพุทธจำนวนมากเชื่อว่าถ้าพุทธศาสนาทำให้เกิดผลกระทบบางอย่างขึ้น ผลกระทบนั้นก็จะเป็ผลกระทบในทางบวกที่ช่วยนำพาผู้คนไปสู่ความพ้นทุกข์ การกล่าวเช่นนี้ถูกต้องแต่อยู่ภายใต้เงื่อนไขว่าความพ้นทุกข์เป็นเรื่องเฉพาะบุคคลไม่เกี่ยวข้องกับความเป็นไปทางสังคม พระพุทธเจ้าสอนให้คนปลีกออกจากความวุ่นวายและปล่อยวางตัวตน ซึ่งการหยั่งเห็นไตรลักษณ์มีประโยชน์มากต่อปัจเจกบุคคล แต่ภายในสังคมที่ก่อตัวขึ้นจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างสองบุคคลขึ้นไปก็มักจะเกิดคำถามขึ้นเสมอว่า การหยั่งรู้ไตรลักษณ์โดยเฉพาะข้ออนัตตามีประโยชน์อะไรในระดับสังคม

โดยเฉพาะสังคมชมพูทวีปตอนกลาง (ปัจจุบันคือภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย) ที่เต็มไปด้วยความขัดแย้งและแย่งชิงอำนาจ หลังจากราชวงศ์เมารยะของพระเจ้าอโศกสามารถรวบรวมแผ่นดินอนุทวีปให้เป็นปึกแผ่นได้ไม่ถึงหนึ่งร้อยปี การรัฐประหารโค่นอำนาจและเปลี่ยนราชวงศ์ก็เกิดขึ้น บันทึกประวัติศาสตร์บอกเราว่าราชวงศ์ศุภกะของพราหมณ์ปุชยมิตรได้โค่นบัลลังก์ของลูกหลานพระเจ้าอโศกในราวปี 183 ก่อนคริสตกาล (แบบซิม, 2559: 80-90) แต่ก็ไม่สามารถรวบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางได้เหมือนราชวงศ์เมารยะ ศุภกะไม่ใช่จักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่หากเป็นอาณาจักรที่รวมหน่วยการปกครองภูมิภาคเข้าด้วยกันอย่างหลวม ๆ ศูนย์กลางการปกครองของอาณาจักรนี้อยู่ที่วิติศาหรือมาลาวาตะวันออก รายรอบอาณาจักรคือรัฐประเทศราชที่มีอำนาจปกครองตนเองอย่างจำกัด แต่บางแห่งกลับมีอิสรภาพมากพอที่จะออกเหรียญกษาปณ์ใช้เอง การปกครองแบบหลวม ๆ เช่นนี้นำไปสู่ความไม่มั่นคงทางการเมืองเพราะแต่ละราชวงศ์ต่างพยายามจะช่วงชิงความเป็นใหญ่ในภูมิภาค ภายในพื้นที่ภาคกลางมีการแย่งชิงกันเป็นใหญ่ ภายในอกก็มีการรุกรานแดนเข้ามาทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือโดยกษัตริย์กรีกที่กระหายสงคราม การถูกรุกรานโดยชนเผ่าอื่นจากอาณาจักรกรีกและบากเตรียบ่อยครั้งในช่วงเวลานี้และบางครั้งชนเผ่าเหล่านี้ก็สามารถยึดครองดินแดนทางเหนือรุกคืบเข้ามาถึงภาคกลางได้ในช่วง 100 ปีก่อนคริสตกาล เป็นเหตุให้ราชวงศ์ที่สถาปนาขึ้นในภาคกลางภายหลังคริสต์ศักราชให้ความสำคัญกับเชื้อสายเผ่าวงศ์ของตัวเองและพยายามจะสร้างเอกภาพทางวัฒนธรรมเพื่อแสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มตนให้ชัดเจน

กุษาณะ (Kuşāṇa) คือตัวอย่างของราชวงศ์นี้กรบชนเผ่าลูกผสมจากทางตะวันตกเฉียงเหนือที่สามารถพิชิตแผ่นดินภาคกลางของอนุทวีปได้ ราชวงศ์นี้ปกครองดินแดนแถบภาคตะวันตกของอินเดียทั้งหมดเรื่อยไปจนถึงพาราณสีและมีอิทธิพลไปถึงแผ่นดินจีน กษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของราชวงศ์นี้คือพระเจ้ากนิษกะ (ประมาณ 58 ปีก่อนคริสตกาลจนถึง ค.ศ. 278) ทรงให้ความอุปถัมภ์พุทธศาสนาและลัทธิความเชื่ออื่น แต่เพราะเชื้อสายของกษัตริย์กุษาณะเป็นพวกชนเผ่าที่มีความใกล้ชิดกับภาษาอิหร่านมากกว่าสันสกฤต ราชวงศ์กุษาณะจึงมีภาพลักษณ์เป็นคนนอกในสายตาของชนภาคกลางซึ่งไม่ค่อยได้รับการกล่าวถึงในประวัติศาสตร์อินเดีย แต่กลับได้รับความสำคัญในประวัติศาสตร์พุทธ (โดยเฉพาะสายมหายาน)

ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 3 (ค.ศ. 320) ราชวงศ์ใหม่เชื้อสายลิขฉวีได้สถาปนาตัวเองขึ้นเป็นผู้นำในภาคกลางของอินเดียบริเวณแคว้นโกศลและมคธเดิม อาณาจักรของราชวงศ์ใหม่ได้แผ่ขยายอำนาจอย่างกว้างขวางจนกลายเป็นจักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่ คุปตะ (Gupta) คือชื่อของราชวงศ์นี้ อุดมการณ์ทางการเมือง

ของคฤหบดีคือรวมศูนย์อำนาจปกครองในแนวทางเดียวกับที่พระเจ้าอโศกเคยทำและสามารถทำได้สำเร็จ ในระยะเวลาหลายร้อยปี ส่วนหนึ่งเป็นเพราะกษัตริย์คฤหบดีหลายพระองค์ (เช่น พระเจ้าจันทรคฤหบดี ที่หนึ่งและพระเจ้าจันทรคฤหบดีที่สอง) ทรงปรีชาสามารถในการรบ และอีกส่วนเป็นเพราะชนเผ่า รอบนอก รวมทั้งกองทัพของจีนเวลานั้นอยู่ในภาวะอ่อนแอ ในช่วงเริ่มต้นของราชวงศ์นี้ ศาสนาพุทธยัง เจริญรุ่งเรืองมาก ภิกษุพาหิณผู้เดินทางไปเยือนชมพูทวีปในช่วงเวลาดังกล่าวได้บันทึกไว้ว่า คำสอน ฝ่ายสมณะพุทธและเชนมีอิทธิพลทำให้บ้านเมืองสงบสุขและผู้คนมีจิตใจอ่อนโยน แม้กระนั้นทเวนนิม และพิธีกรรมแบบพราหมณ์ยุคเก่าก็ยังได้รับการบูชาอยู่ทั่วไป (แบซม์, 2559: 92) ราชวงศ์คฤหบดีสงบสุข อยู่ได้สองถึงสามร้อยปีจากนั้นสงครามจากด้านนอกก็ปะทุขึ้นมาอีก ความหวาดระแวงสงครามยังผลให้ กลุ่มพราหมณ์ปุโรหิตและพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ได้รับความสำคัญมากขึ้น ในขณะที่กลุ่มสมณะพุทธหรือเชน ที่สอนให้ไม่เบียดเบียนและอยู่อย่างสงบถูกทำลายและตีความใหม่

มีปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างน้อยสองอย่างที่เกิดขึ้นตั้งแต่หลังพุทธกาลและดำเนินไปอย่าง เข้มข้นในราชวงศ์คฤหบดีและอาณาจักรใกล้เคียง หนึ่งคือการเชิดชูกษัตริย์ในฐานะของจักรพรรดิผู้พิทักษ์ จักรวาล แนวคิดนี้ได้รับการสืบต่อผ่านพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์และลึกลับ ราชวงศ์คฤหบดีตกย้ำแนวคิดนี้ด้วย การสร้างธรรมเนียมแห่งการรับตำแหน่งแบบ “กษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่เหนือกษัตริย์” เพื่อเอาชนเอธิอพล ของกลุ่มผู้รุกรานชาวกรีก ภูเขาณะ และศกะ ที่นับถือพระผู้เป็นที่สุด ประเพณีสืบทอดความเป็นเทพ ของกษัตริย์ถูกถ่ายทอดผ่านวรรณกรรมและงานศิลปะในยุคนี้ที่คนอินเดียจำนวนมากเชื่อว่าเป็นยุคทอง ด้านการสืบเชื้อสายของกษัตริย์ถูกสาวกลับไปหามนุษย์คนแรกในจักรวาล (หรือมนุษย์ในตำนานฮินดู) และมนุษย์คนแรกในจักรวาลก็สืบเชื้อสายมาจากเทวดาชั้นสูงที่ชาวอารยันเคารพนับถือ แม้กษัตริย์ ของราชวงศ์คฤหบดีจะยกย่องพระเจ้าอโศกเป็นมหาราชที่ยิ่งใหญ่ แต่พระเจ้าอโศกทรงทั้งปฐมกษัตริย์ แห่งราชวงศ์มารยะสืบเชื้อสายมาจากชนวรรณะต่ำ ในยามที่ราชวงศ์ใหม่ต้องการสร้างอัตลักษณ์ของ ชนชั้นทางสายเลือดให้เป็นที่ยอมรับโดยเอกฉันท์ การประกาศตนเป็นกษัตริย์ที่มีสายเลือดบริสุทธิ์ โดยมิวงศาวรรณะรับรองจึงเป็นจุดสนใจของกษัตริย์คฤหบดี โครงสร้างแนวตั้งแบบนี้ไม่เพียงช่วยค้ำจุน สถานภาพของกษัตริย์ให้อยู่ในจุดสูงสุด หากยังช่วยหล่อหลอมเอกภาพทางวัฒนธรรมดังที่เราจะได้เห็น ต่อไปอีกด้วย ในยุคสมัยของราชวงศ์คฤหบดีความเป็นกษัตริย์ (เหนือกษัตริย์) จึงมีนัยสำคัญที่แตกต่าง จากความเป็นราชา

แน่นอนว่าเมื่อกษัตริย์ได้รับการสถาปนาให้อยู่ในฐานะของสมมติเทพมากกว่ามนุษย์ ก็ย่อม ทำให้เกิดช่องว่างและชนชั้นระหว่างกษัตริย์กับคนธรรมดามากขึ้น ปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างที่สอง อันเกิดขึ้นสืบเนื่องกันก็คือการตอบแทนผู้ถวายงานต่อกษัตริย์ด้วยการให้สิทธิในการเก็บรายได้จากตำบล และหมู่บ้าน ซึ่งสิทธินี้นำไปสู่อภิสิทธิ์อื่น ๆ ที่ทำให้ผู้ได้รับสิทธิกลายเป็นคนกลางระหว่างกษัตริย์กับ ชาวบ้านที่เสียภาษี อำนาจของคนกลางที่ผูกขาดเศรษฐกิจกลายเป็นตัวแปรสำคัญที่สามารถกำหนดความ เชื่อของผู้คนและข้อปฏิบัติทางสังคม ยิ่งกว่านั้น การยกกรรมสิทธิ์ครอบครองที่ดินให้แก่วัดหรือเทวสถาน ที่ทำให้กษัตริย์พึงพอใจเช่น ไถ่บาปที่ชนะ ก็ทำให้เกิดกลุ่มชนชั้นย่อยของตัวกลางขึ้นอีกมากมายเพื่อทำ หน้าที่จัดการผลประโยชน์เกี่ยวกับที่ดินและการเสียภาษี เนื่องจากการยกที่ดินให้แก่วัดหรือเทวสถาน

มีนัยครอบคลุมถึงการยกผลผลิตที่หมู่บ้านละแวกนั้นทำได้ให้แก่วัดหรือเทวสถานเหล่านั้นด้วย (Amar 2012, 175) การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบยกที่ดินให้กลุ่มนั้นกลุ่มนั้นนำไปสู่สังคมกึ่งศักดินา วัฒนธรรมแบบคุปตะเกิดขึ้นบนฐานของการถือระบบวรรณะอย่างเคร่งครัดและการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนครอบครัวหรือหมู่บ้าน (Namboodiripad, 1975: 14-21 ; Shrimali, 2017: 8-9)

โครงสร้างการปกครองแบบที่ (หนึ่ง) เชิดชูกษัตริย์อยู่สูงที่สุดในทางสายเลือด (สอง) ยินยอมให้ประเทศราชปกครองตัวเองได้อย่างจำกัดและผลิตเหรียญกษาปณ์ใช้เองได้ (สาม) มีคนกลางเชื่อมระหว่างอำนาจสูงสุดกับชาวบ้าน และ (สี่) ยกที่ดินพร้อมทั้งผลผลิตของหมู่บ้านให้แก่คนกลางที่กษัตริย์พอพระทัย ทั้งหมดนี้สนับสนุนอำนาจแนวดิ่งที่แตกต่างและออกห่างจากชุมชนแนวราบที่พุทธศาสนาให้การสนับสนุน แต่เนื่องจากภาพลักษณ์ของพระพุทธเจ้าในเวลานั้นยังสว่างไสวมากสำหรับชนวรรณะต่ำชาวชมพูทวีป อิทธิพลของฝ่ายสมณะโดยเฉพาะภิกษุผู้ทรงธรรมจึงส่งผลต่อชนชั้นปกครองในแง่ของการเป็นแบบอย่างในทางจริยธรรม กษัตริย์ที่อยู่เหนือกษัตริย์จึงยังเป็นกษัตริย์ที่ทรงธรรมด้วย แต่กษัตริย์จะทรงธรรมอยู่ท่ามกลางไฟสงครามได้เช่นไร หรือจะออกรบอย่างห้าวหาญได้อย่างไรโดยไม่ผิดศีลธรรม แม้จะอ้างขุนพลแก้วนัปพันของจักรพรรดิธรรมราชาใน *จกกวัดติสฺสวรา* ที่ว่าความเชี่ยวชาญการรบก็เป็นอาณิสสหนึ่งของบุญบารมีที่บำเพ็ญมาก่อน อย่างไรก็ตามการฆ่าชีวิตก็ผิดบาปอยู่ดี ดังนั้น แม้ศาสนาพุทธจะมีประโยชน์ต่อผู้คนที่ถูกกดขี่จำนวนมาก ทำให้สตรีและชนนอกรวรรณะ (จัณฑาล) สามารถบวชเรียนและหลุดพ้นได้ แต่นั่นกลับส่งผลต่อการปกครองและสร้างภายอันแย่งให้แก่ชนชั้นสูง ภาพลักษณ์ของพระพุทธเจ้าอาจสร้างศรัทธาได้ดี แต่ศาสนาพุทธก็ไม่ใช่ทางเลือกที่ดีสำหรับชนชั้นสูง (หมายถึงชนวรรณะกษัตริย์กับวรรณะพราหมณ์) ของราชวงศ์คุปตะต่อเนื่องถึงราชวงศ์ปาละที่ต้องการสืบทอดสายเลือดและรักษาสถานภาพทางโลกของตนให้มั่นคงไว้ในภาวะสงคราม

(สอง) ลัทธิไวษณพนิกายและไศวนิกายในกระบวนทัศน์แบบฮินดู

ไวษณพนิกายโดยความหมายกว้างที่สุดคือลัทธิที่บูชาเทพวิษณุเหนือเทพองค์อื่น วิษณุคือเทพองค์หนึ่งที่ปรากฏชื่อในคัมภีร์พระเวทแต่ในระยะแรกไม่ได้มีความสำคัญแต่อย่างใด ชื่อนี้คลุมเครือและถูกนำไปเชื่อมโยงกับเทวดาที่ชาวอารยันนับถือ นั่นคืออินทเทพกับโซมเทพ เชื่อกันว่าวิษณุเทพในยุคพระเวทเป็นอนุชาของอินทเทพ (หรือเทพแห่งสายฟ้า) ในขณะที่อินทเทพก็เป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่ปกป้องคุ้มครองชาวอารยัน (Pattanaik, 2018) ตั้งแต่ยุคพระเวทวิษณุเทพเป็นสัญลักษณ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับดวงอาทิตย์ รุ่งอรุณ และการมีชีวิต สัญลักษณ์นี้ยืนยันการมีอยู่ในโลกซึ่งสนับสนุนจุดหมายของพราหมณ์นิยมแบบเดิมคือการบรรลุความพึงปรารถนา สำเร็จ และอุดมสมบูรณ์ในโลกนี้ ครุพราหมณ์ในยุคพระเวทมองเทพวิษณุเป็นสัญลักษณ์ที่อยู่ในฐานะเป็นเทวดาแห่งแสงสว่างที่คอยช่วยเหลือเทพอินทร์ผ่านพิธีบูชาญต่าง ๆ (Pattanaik, 1999) แต่เมื่อผ่านยุคนั้นมาความนิยมในเทพอินทร์และพิธีกรรมลดน้อยลงมากจากอิทธิพลคำสอนของฝ่ายสมณะ ทำให้ชื่อของวิษณุเทพหายไปช่วงเวลาหนึ่งในยุคอุปนิษัต การต่อสู้ทางความคิดระหว่างกลุ่มพราหมณ์กับสมณะในช่วงตั้งต้นประวัติศาสตร์อินเดีย (ประมาณ 500 ปีก่อนคริสต์ศักราช) ทำให้ชาวบ้านรากหญ้าจำนวนมากที่ไม่เข้าใจคำสอนลึกซึ้งของพระพุทธเจ้าแต่ก็ไม่ต้องการสนับสนุนพิธีกรรมฟุ่มเฟือยของเหล่าพราหมณ์ พวกเขาแสวงหาความ

คัมภีร์จากองค์ศักดิ์สิทธิ์ทางธรรมชาติและเรียกชื่อองค์เหล่านี้ว่า ภควัน (bhagavan) นารายณ์ (nārāyaṇ) วาสุเทวะ (vāsudeva) และอื่น ๆ ตามแต่ท้องถิ่น โดยชื่อทั้งหมดนี้เชื่อกันว่าสะท้อนถึงสิ่งมีอยู่จริง (ekantika) ที่เป็นนามธรรมเดียวกัน

แม้จะมีชื่อเรียกและภาพลักษณ์มากมายไปตามท้องถิ่น แต่ชื่อเหล่านี้ชี้ถึงอัตลักษณ์บางอย่างที่องค์ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายมีร่วมกัน นั่นคือสิ่งนั้นอำนาจพรแก่ผู้บูชาอย่างถ้วนทั่ว ไม่แบ่งแยก เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นแหล่งกำเนิดของสรรพชีวิต และเป็นเช่นดวงวิญญาณสากล (ปุรุषะ) ที่แผ่ซ่าน หล่อเลี้ยง และครอบคลุมอยู่ทั่วจักรวาล บูชาภควันดีกว่าบูชาอินทเทพเพราะภควันไม่เรียกร้องการทำให้บูชาอย่างฟุ่มเฟือย จึงปรากฏสำนักบูชาภควัน วาสุเทวะ หรือนารายณ์ที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของชาวบ้านมากขึ้นเรื่อย ๆ สำนักเหล่านี้ตั้งอยู่ตามเขตหมู่บ้านห่างไกลความเจริญตั้งแต่หลังพุทธกาล เนื่องจากลักษณะร่วมขององค์ศักดิ์สิทธิ์ทางธรรมชาติดังกล่าวนี้เข้าได้กับคำสอนเอกนิยมของอุปนิษद्เรื่องสิ่งสูงสุด (อาตมัน/พรหมัน) เข้าได้กับคำสอนพระเวทที่ยืนยันการมีชีวิตอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ในโลกนี้ เข้าได้กับความเชื่อพหุเทวนิยมของชนพื้นเมือง รวมทั้งเข้าได้กับคำสอนของสมณะที่เน้นการกระทำและความไม่เบียดเบียนกัน สิ่งที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งนับจากช่วงเวลา 300 ปีหลังคริสต์ศักราชเป็นต้นไปก็คือชื่อขององค์ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ถูกดัดแปลงเข้าไปอยู่ในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งที่สนับสนุนระบบวรรณะและถูกแทนที่ด้วยชื่อของวิษณุเทพ การปรากฏขึ้นของคัมภีร์ปุราณะเล่มต่าง ๆ ในช่วงเวลาเดียวกันทำให้วิษณุเทพกลายเป็นเทพองค์สำคัญที่มีภาพลักษณ์สูงส่ง ดึงาม ครอบคลุม และแผ่ซ่านอยู่ในวิถีชีวิตของชาวบ้าน สัญลักษณ์นี้มีความเกี่ยวข้องกับดวงอาทิตย์ โค เกษตรกรรม และความอุดมสมบูรณ์ของท้องทุ่ง ส่วนชื่อของเทพดั้งเดิมที่ชาวบ้านนับถือก็กลายเป็นภาคสำแดงหรืออวตารของวิษณุเทพทั้งหมด วิษณุเทพจึงมีอวตารและชื่อเรียกอย่างน้อย 108 ชื่อ ทั้งวาสุเทวะ (หรือवासुเทพ) นารายณ์ ภควัน อาทิตยะ ปุรณปุรุषะ เหล่านี้ล้วนเป็นชื่อเรียกอวตารของวิษณุเทพทั้งสิ้น (Pattanaik 1999, 126-127)

ในอีกด้านหนึ่ง ไศวนิกายคือลัทธิที่บูชาเทพคิเวเหนือเทพองค์อื่น ในคัมภีร์พระเวทไม่ปรากฏชื่อนี้แต่มีการระบุถึงเทพโบราณองค์หนึ่งซึ่งมีภาพลักษณ์เป็นผู้อยู่ป่าที่ดุร้าย รุหระ (Rudra) คือเจ้าแห่งป่าและผู้เป็นใหญ่ท่ามกลางปศุสัตว์ เป็นสัญลักษณ์แสดงสัญญาณและอำนาจดิบแต่ก็อยู่ใกล้กับความเป็นมนุษย์มากที่สุด คิเวปรากฏตัวขึ้นอย่างเลื่อนกลางในยุคปุราณะ² ในฐานะพระผู้เป็นใหญ่ ชื่อแทนของสัญลักษณ์นี้คือมเหศวรหรือมหาเทวะ จุดเด่นของสัญลักษณ์นี้ได้รับการฉายออกมาเป็นภาพของดาบสผู้มีฤทธิ์ซึ่งมีครอบครัวแต่นิยมปลีกวิเวกบนยอดเขา ภายหลังยุคปุราณะเป็นต้นมรดานานของคิเวเทพและครอบครัวได้รับการเสริมแต่งมากขึ้น คิเวเทพไม่มีอวตารมากมายเหมือนวิษณุเทพ มีการอ้างถึงอวตารของเทพคิเวอยู่บ้างในวรรณกรรมหรือเรื่องเล่า แต่โดยมากอวตารของคิเวเทพจะมีภาพลักษณ์เป็นมนุษย์ผู้บำเพ็ญพรตและมีวัตรปฏิบัติเคร่งครัด ดูเหมือนแนวคิดอวตารจะไม่ถูกนำมาใช้กับคิเวเทพมากนัก แต่ชื่อของคิเวก็พัวพันอย่างแยกไม่ออกกับชื่อของรุหระและปาศุปตะ (Paśupata) ทั้งสองชื่อหลังนี้มี

² ยุคปุราณะเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่การปรากฏของคัมภีร์ปุราณะซึ่งเป็นสมฤติ (คือมนุษย์เขียนขึ้น) เล่มแรกในราวคริสต์ศตวรรษที่ 3 และมีการเขียนเพิ่มเติมจนถึงปีคริสต์ศตวรรษที่ 15 คัมภีร์กลุ่มนี้ที่ยอมรับกันมีจำนวนทั้งสิ้น 18 เล่ม (สมาลี มหณรงค์ชัย 2562, 313-314 ; Goyal 1998, 32)

ภาพลักษณ์เกี่ยวข้องกับชีวิตชาวโลกอย่างยิ่ง รุทระคือจ้าวแห่งป่า ส่วนปาศุปะคือการบำเพ็ญพรตแบบมหาเทวะตามป่าเขาลำเนาไพรซึ่งมีลูกศิษย์สืบทอดรุ่นแล้วรุ่นเล่า ไศวนิกายคือกลุ่มลัทธิที่สร้างตำนานเชื่อมโยงชื่อทั้งสองนี้ไปหาศิวะในฐานะมหาเทพผ่านการบูชาวงศ์วานของครูอาจารย์อย่างไม่ขาดตอน

กระบวนทัศน์แบบฮินดู (Hindu paradigm)³ ถูกหล่อหลอมขึ้นบนฐานของชุดความเชื่อในเรื่องการมีอยู่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การยอมรับสิทธิอำนาจของคัมภีร์พระเวท (รวมทั้งของครูพรหมณ์) และการสนับสนุนระเบียบทางสังคมผ่านโครงสร้างการทำหน้าที่ตามวรรณะ (Omvedt, 1990: 725) กระบวนทัศน์นี้พัฒนาขึ้นจากคตินิยมของชนชั้นสูงตั้งแต่สมัยราชวงศ์คุปตะที่เชื่อว่าวงศ์วานของกษัตริย์เป็นผู้สืบเชื้อสายมาจากมนุษย์คนแรกที่เป็นลูกหลานของสุริยเทพ แต่สุริยเทพก็เป็นเพียงชื่อเรียกหนึ่งของวิษณุเทพ วิษณุเทพจึงเป็นต้นสายบรรพบุรุษของกษัตริย์คุปตะ กษัตริย์แทบทุกพระองค์ในราชวงศ์นี้บูชาวิษณุเทพในฐานะเป็นต้นแบบของการเป็นกษัตริย์ (model of kingship) และบูชาพระรามซึ่งเป็นอวตารหนึ่งของวิษณุเทพในฐานะเป็นแบบอย่างของกษัตริย์ผู้มีจริยวัตรงดงาม เมื่อวิษณุเป็นเทพแห่งแสงสว่าง เกษตรกรรม และการมีชีวิตอุดมสมบูรณ์ในโลกนี้ กษัตริย์ก็ย่อมเป็นเจ้าของที่ดินทั้งหมดในขอบเขตอาณาจักรของพระองค์ด้วย (Bisshop, 2010: 478-480)

แม้การบูชาเทพวิษณุจะเป็นชนบประเพณีของราชวงศ์ แต่กษัตริย์คุปตะหลายพระองค์ก็บูชาศิวเทพที่มีภาพลักษณ์ซึ่งขึงและน่ากลัวไปพร้อมกันด้วย ราชสำนักประเทศราชใกล้เคียงจำนวนไม่น้อยก็บูชาศิวเทพในรูปแบบคล้าย เช่น มหาไภรวะ รูปลักษณ์ซึ่งน่ากลัวสร้างความเกรงขามทำให้กษัตริย์หรือราชาสามารถอ้างสิทธิอำนาจในการปกครองได้ง่ายขึ้น มีความเชื่อว่าศิวะเป็นเทพสัญลักษณ์ของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่แผ่ซ่าน แทรกซึม และสนับสนุนโครงสร้างของวรรณะได้ดีในทำนองเดียวกับวิษณุเทพ มหาเทวะสะท้อนให้เห็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่แผ่ซ่านเป็นเนื้อเดียวกัน ตามความเชื่อของไวษณพนิกาย “พรหมเทพ” กำเนิดมาจากนาถิ (สะดือ) ของวิษณุเทพ แต่ตามความเชื่อของไศวนิกาย “พรหมเทพ” เป็นบุตรของศิวเทพผ่านการอำนวยการของพระองค์ (อ้าง Skandapurana ในงานของ Bisshop 2010, 481) เทพพรหม (ปชาบดี) ในฐานะผู้สร้างจักรวาลจึงถูกลดบทบาทลงมาในช่วงเวลานี้ด้วย กระบวนทัศน์แบบฮินดูคุกคามเทพพรหมให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งที่สนับสนุนโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งโดยมีวิษณุเทพหรือศิวเทพเป็นประธานในแบบที่มีคุณสมบัติ (สคุณ) และมีอาตมันหรือพรหมันซึ่งเป็นสิ่งสูงสุดในคัมภีร์อุปนิษัทเป็นแก่นสารบริสุทธิในแบบที่ไร้คุณสมบัติ (นิรคุณ) พรหมันจะทำหน้าที่เป็นปฐมรากแก้วคอยค้ำจุนโครงสร้างอำนาจนี้ไว้ตั้งแต่ฐานรากไปจนถึงยอดสุด

(สาม) การเปลี่ยนแปลงที่พุทธศานากับการล่มสลายของพุทธศาสนา

³ กระบวนทัศน์แบบฮินดู คือชุดของแนวคิด ทศนคติ ค่านิยม ทฤษฎี การรับรู้ และการปฏิบัติที่นำไปสู่เอกภาพแห่งลุ่มน้ำสินธุตามความเชื่อของผู้ว่า ซึ่งกระบวนทัศน์แบบฮินดูนี้เกิดขึ้นก่อนจะมีชื่อเรียกอย่างเป็นทางการว่าฮินดูและมียุคก่อนศาสนาฮินดู บทความนินาเสนอกระบวนทัศน์แบบฮินดูผ่านคตินิยมของชนวรรณะสูงในราชวงศ์คุปตะและอาณาจักรใกล้เคียง ผู้อ่านสามารถศึกษากระบวนทัศน์แบบฮินดูเพิ่มเติมในงานวิจัยของผู้เขียนเรื่อง “ภูมิปัญญาอินเดียโบราณ: ประวัติศาสตร์และปรัชญา ทางสายกลางแบบพุทธ พรหมณ์ เช่น” บทที่ 9 หน้า 253-260.

กระบวนการสร้างอัตลักษณ์แบบฮินดูชนภายใต้กระบวนการทัศน์ใหม่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง แม้จะมีแนวคิดใหม่เกิดขึ้นตลอดเวลาแต่แนวคิดใหม่จะถูกดุดกลืนให้อยู่ภายใต้โครงสร้างอำนาจแนวดิ่ง เดียวกัน กษัตริย์และเชื้อพระวงศ์อุปถัมภ์สร้างเทวสถานถวายวิษณุเทพ บ้างก็สร้างวัดและทะเลสาบ อุทิศแต่ศิวเทพตามสถานที่ต่าง ๆ พื้นที่บูชาวิษณุเทพครอบคลุมตั้งแต่ในราชสำนักจนถึงผืนดินที่ชาวบ้าน ครอบครัวทำการเกษตร ส่วนพื้นที่บูชาศิวเทพก็ครอบคลุมเขตป่าช้า ชนเผ่ารอบนอก และสำนักพรต ตามป่าเขา วิษณุเทพมีวัดารในชื่อต่าง ๆ แต่ละชื่อล้วนแทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ส่วนศิวเทพก็มีภาพลักษณ์ของผู้บำเพ็ญพรตหรือฤๅษีในป่า ชื่อที่เกี่ยวข้องกับเทพองค์นี้สามารถแทรกซึม ไปกับวิถีชีวิตของนักบวชได้ ในราวคริสต์ศตวรรษที่หกปรากฏชื่อของผู้บำเพ็ญพรตท่านหนึ่งคือลกุลิศะ (Lakulīśa)⁴ ซึ่งเชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติตามแนวทางของมหาเทวะ ไศวนิกายยุคหลังเชื่อว่าท่านผู้นี้คือผู้ริเริ่ม การเคลื่อนไหวแบบปาศุปตะและทำให้การบูชามหาเทพแพร่หลายไปในหมู่ศิษย์โดยไม่ขาดตอน ชื่อนี้มีความสำคัญเพราะสถานที่ปฏิบัติบูชามหาเทวะอยู่ในบริเวณเดียวกับพุทธคยา สารนาถ พาราณสี และ มธรา ลกุลิศะมีตัวตนจริงหรือไม่ไม่มีใครทราบ แต่ท่านผู้นี้มีภาพลักษณ์ที่บรรยายออกมาคล้ายคลึงกับ พระพุทธเจ้าทั้งลักษณะมหาบุรุษบางประการและการปฏิบัติสมาธิ พระพุทธเจ้าในสายตาชาวบ้านคือ มนุษย์ที่มีลักษณะพิเศษ ลกุลิศะก็เป็นมนุษย์ลักษณะพิเศษที่จาริกอนธจากสถานที่หนึ่งไปอีกสถานที่หนึ่ง มีข้อสันนิษฐานว่าลกุลิศะมีศิษย์ช่วงแรกสี่คนและทั้งสี่คนได้เดินทางไปตามจุดต่าง ๆ แปรแด่งใน แคว้นมคธ สถานที่ทั้งแปดกลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาในทำนองเดียวกับพุทธสังเวชนียสถาน (รายละเอียดของเรื่องนี้อยู่ในคัมภีร์ปุราณะเล่ม Skandapurana (Bisschop, 2010: 486-487) ซึ่งไม่ว่าชื่อของลกุลิศะจะถูกสร้างขึ้นเพื่อแทนที่ชื่อของพระพุทธเจ้าหรือไม่ แต่สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของไศว นิกายในแคว้นมคธก็อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวพุทธตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษนั่นเอง

พุทธคยา (หรือโพธิคยา) เป็นที่รู้จักในฐานะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์อันเกี่ยวข้องกับการตรัสรู้ของพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกแห่งราชวงศ์เมารยะราว 300 ปีก่อนคริสตกาล บริเวณนี้มีการ ก่อสร้างมหาโพธิวิหารใกล้กับโพธิบัลลังก์ ทั้งมีการเพิ่มเติมสถาปัตยกรรมและประติมากรรมโดยกลุ่ม ผู้ศรัทธามาโดยตลอดนับจากสมัยของพระเจ้าอโศกเรื่อยมาถึงกลางคริสต์ศตวรรษ อย่างไรก็ดี การแพร่ ขยายของไวษณพนิกายและไศวนิกายเข้ามาในพื้นที่ก็ทำให้เกิดสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของเหล่าสาวกลัทธิทั้ง สองในบริเวณทางเหนือของพุทธคยาด้วย สถานที่ดังกล่าวมีชื่อเรียกว่า “คยาศรีระ” (Gayāśrīra) ชื่อ เรียกโดยย่อในหมู่ชาวบ้านคือ “คยา” (Gayā) บริเวณที่ตั้งของคยาอยู่ห่างจากพุทธคยาเพียงแค่ประมาณ สิบกิโลเมตร สถานที่ทั้งสอง (คือพุทธคยา และคยา) ต่างเป็นแหล่งจาริกแสวงบุญที่มีชื่อคล้ายกันและ อยู่ไม่ไกลจากกัน (Amar, 2012: 155) พุทธคยาเป็นสถานที่จาริกแสวงบุญของชาวพุทธ ส่วนคยาเป็น สถานที่จาริกแสวงบุญของสาวกไวษณพนิกายและไศวนิกาย

⁴ ผู้ศรัทธาในคัมภีร์ปุราณะจำนวนมากเชื่อว่าท่านผู้นี้มีชีวิตอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 2 แต่นักวิชาการอินเดียปัจจุบัน มองว่าหากลกุลิศะมีตัวตนอยู่จริงในประวัติศาสตร์และอ้างอิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์มารับรองได้ ท่านก็จะมีชีวิต อยู่ในช่วงหลังคริสต์ศตวรรษที่สองไปแล้วหลายร้อยปี นักวิชาการ เช่น อมาร์ (Amar) เห็นว่าลกุลิศะน่าจะมีชีวิตอยู่ใน ช่วงทศวรรษปีหลังคริสตกาล เวลานั้นเป็นยุคเสื่อมของราชวงศ์คุปตะแล้ว

ไวษณพิกายและไศวนิกายในเวลานั้นเป็นมากกว่าแค่สำนักศึกษาคัมภีร์พระเวท หากเป็นกลุ่มสังคมที่ได้รับการจัดระเบียบในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งเรียบร้อยแล้ว ทั้งสองลัทธิดังกล่าวทำหยาการมีอยู่ของพุทธศาสนาในเขตพุทธคยาเป็นอย่างยิ่ง เพราะมีบันทึกประวัติศาสตร์ระบุถึงการรุกรานเข้ามาตัดต้นโพธิ์และประดิษฐานรูปเคารพของมเหศวรในมหาโพธิวิหารของชาวพุทธในราวคริสต์ศตวรรษที่ 7 (อ้างอิงบันทึกของ Taranatha ในงานของ (Amar, 2012: 156) ซึ่งสาเหตุอาจเป็นเพราะฝ่ายบูชามเหศวรได้ว่าที่พ่ายแพ้ฝ่ายพุทธหลายครั้งหลายครา ชัยชนะหรือความปราชัยในการประลองวาทะกลายเป็นเรื่องสำคัญ เพราะชัยชนะจากการได้ว่าที่แต่ละครั้งหมายถึงการได้รับจัดสรรที่ดินหรือผลผลิตจากหมู่บ้านละแวกนั้นเพิ่มเติม ส่วนความปราชัยก็นำไปสู่ความอับอายและสูญเสียศรัทธา แต่ความเป็นเลิศในการได้ว่าที่ก็ไม่ได้ทำให้เกิดชัยชนะอย่างเด็ดขาดหรือยั่งยืน ข้าอาจนำไปสู่ความประมาทเพราะหลงตนเองจนมองไม่เห็นภัยที่อยู่เบื้องหน้า แม้สติปัญญาในการได้ว่าที่ของเหล่าสาวกัทธิทั้งสองอาจไม่เป็นที่กล่าวถึงมากนักในประวัติศาสตร์ แต่ลัทธิไวษณพและไศวะได้สร้างธรรมเนียมแบบแผนที่ตอกย้ำศรัทธาของชาวบ้านได้อย่างเบ็ดเสร็จ ในคัมภีร์ชั้นนอร์ธกถาของฮินดู เช่น *วชิษฐธรรมสูตร* (Vasiṣṭha Dharmasūtra)⁵ หรือ *วิษณุสมฤติ* (Viṣṇusmṛiti)⁶ ได้สาธยายบุญอันเกิดจากการบูชาเทวสถานในคยาไว้อย่างน่าดึงดูดใจ อาทิ หากผู้ใดได้ถวายอาหารแด่บรรพบุรุษที่คยาศรัยะ ความปลื้มปิติจะทำให้ฝนตกชุกและบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้วก็จะอานวยพรแก่ลูกหลาน การบูชาบรรพบุรุษในเทวสถานรอบคยาดำเนินไปควบคู่กับการบูชาเทพแห่งดวงอาทิตย์ ซึ่งแน่นอนว่าเทพแห่งดวงอาทิตย์ก็ไม่ใช่ฮินดูหากคืออนารายณ์หรือวิษณุเทพ ชาวบ้านสามารถสร้างเทวาคารหรือเทวสถานเล็ก ๆ ประจำหมู่บ้านเพื่อบูชาวิษณุเทพอุทิศแด่บรรพบุรุษผู้ล่วงลับได้ด้วย การบูชาวิษณุเทพจึงแพร่ขยายอย่างมากในศตวรรษที่ 6-7 โดยอาศัยเรื่องเล่าจากชุดวรรณกรรมมหาภารตะ คัมภีร์ปุราณะ และคัมภีร์ธรรมสูตรช่วยโหมกระพือ (Amar, 2012: 162-164)

นอกเหนือจากการอุปถัมภ์ของบรรดากษัตริย์และราชาในเขตภาคกลาง การก่อสร้างเทวสถานโดยผู้ศรัทธาลัทธิทั้งสองเพิ่มมากขึ้นและค่อย ๆ รุกคืบเข้าสู่พุทธคยา รูปประติมากรรมของวิษณุและอวตารสำคัญ เช่น นรสิงห์ รูปปั้นอินทรเทพ พรหมเทพ มเหศวร สุริยเทพ อุมาเทวี รวมทั้งลกุลิเศถูกสร้างและนำมาประดิษฐานในคยาเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ เหตุการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 5-12 จุดที่น่าสนใจวิเคราะห์ก็คือนักโบราณคดีค้นพบการสลักเทวรูปฮินดูในพื้นที่พุทธคยา แต่กลับไม่พบการสลักรูปพระพุทธรูปเจ้าในเทวสถานของไวษณพิกายและไศวนิกายในพื้นที่คยาดูเหมือนพระพุทธรูปในช่วงปลายยุคนั้นได้กลายเป็นอวตารปางหนึ่งของวิษณุเทพไปแล้ว แม้ภาพลักษณ์อันงดงามของพุทธะจะยังดำรงอยู่ในคำบอกเล่าแต่อัตลักษณ์ของพระองค์สูญหายไปจากการรับรู้ของผู้คน ข้าพระนามก็ถูกกลืนเข้าไปอยู่ในชื่อของพลราม (Balarama) ในสายตาของชาวบ้านฮินดูแม้ในบริเวณพุทธคยาลานั้น หากพุทธะไม่ใช่อวตารปางหนึ่งของวิษณุเทพก็จะเป็นญาติใกล้ชิดทางใดทางหนึ่งกับเทพองค์นั้นนั่นเอง ในไม่ช้าบริเวณต้นโพธิ์ตรัสรู้ก็ได้กลายเป็นสถานที่ประกาศธรรมของวิษณุเทพด้วย

⁵ *วชิษฐธรรมสูตร* ปรากฏขึ้นครั้งแรกในราวคริสต์ศตวรรษที่ 1

⁶ *วิษณุสมฤติ* ปรากฏขึ้นอย่างเป็นทางการในคริสต์ศตวรรษที่ 4-5 และถูกเพิ่มเติมจนเต็มรูปแบบในราวคริสต์ศตวรรษที่ 7

ตรงนี้เองที่การดูดกลืนซ้ำ ๆ (reabsorption) ระหว่างพุทธศาสนา ไชยณพิกาย และไสวณิกาย มาถึงจุดที่สามารถหล่อหลอมเอกภาพหลวม ๆ ให้เป็นแกนกลางของวัฒนธรรมอินเดียโบราณ กระบวนทัศน์แบบฮินดูได้สร้างอัตลักษณ์แห่งชนภาคกลางอันแตกต่างจากผู้รุกรานจากภาคตะวันตกเฉียงเหนือเนื่องจากอัตลักษณ์ (identity) ในความหมายเชิงสังคมวิทยาเป็นเรื่องของการสังสมประสบการณ์จากการรับรู้ซ้ำ ๆ ในฐานะสมาชิกของสังคม จนเกิดเป็นแนวคิดของชุดความเชื่อที่ว่าเราคือใครหรือสิ่ง ๆ หนึ่งคืออะไร ส่วนในภาษาของปรากฏการณ์วิทยา อัตลักษณ์เกิดจากการรับรู้ด้านและแง่มุมที่ปรากฏและไม่ปรากฏซ้ำไปซ้ำมา จนเกิดเป็นชุดความหมายเฉพาะของประสบการณ์หนึ่ง ๆ ที่ได้รับการประกอบร้อยเรียงผ่านการตีความการรับรู้ซ้ำ ๆ นั้นอย่างต่อเนื่องไม่ขาดตอน (Capek and Loidolt, 2021: 223 ; Sokolowski, 2000: 20-21) อัตลักษณ์แบบคุปตะจึงเป็นผลผลิตของการให้ความหมายและการมีประสบการณ์ร่วมอันอยู่ภายใต้โครงสร้างทางสังคมที่สนับสนุนระบอบวรรณะ ยอมรับอำนาจแนวดิ่งและไม่ปฏิเสธเทวนิยม เราอาจกล่าวอีกทางหนึ่งได้ว่าอัตลักษณ์เช่นนี้เป็นผลผลิตของกระบวนทัศน์แบบฮินดูที่ให้สิทธิอำนาจแก่คัมภีร์พระเวทและครุพราหมณ์ในการจัดระเบียบสังคมตามโครงสร้างอำนาจแนวดิ่ง และให้ความชอบธรรมแก่กษัตริย์ในการเป็นเจ้าของทรัพย์สินที่ดินในอาณาเขตปกครองโดยถือว่าเป็นผู้สืบทอดสายเลือดบริสุทธิ์จากเทพสูงสุดที่ให้กำเนิดทุกสิ่ง

ในเวลานั้นยังไม่มีคำว่าฮินดูและไม่มีประเทศอินเดีย อีกทั้งไม่มีศาสนาฮินดู (Hinduism) ตามนิยามของตะวันตกที่อ้างถึงในปัจจุบัน มีแต่ลำนํ้าสินธุที่ต้นสายไหลจากทางตะวันตกเฉียงเหนือพาดผ่านภาคกลาง สินธุจึงเป็นคำเรียกกลุ่มชนที่อยู่ตอนกลางโดยพวกที่อยู่อีกด้านของแม่น้ำ ราชวงศ์ภาคกลางนับตั้งแต่คุปตะสร้างภาพลักษณ์ของวิษณุเทพเพื่อใช้เป็นแบบอย่างของกษัตริย์ที่ถูกต้องและชอบธรรมตามระบอบวรรณะ ใช้ภาพลักษณ์ของศิวเทพแสดงอำนาจของความบริสุทธิ์แต่อาจจริงอาจเท็จ คัมภีร์พระเวทเป็นหัวใจของการสถาปนาความเป็นหนึ่งในพื้นที่ อ้างตำนานความเชื่อยึดโยงให้ชาวบ้านอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน ตลอดจนใช้การพึงพิงศรัทธาในสิ่งศักดิ์สิทธิ์คอยหล่อเลี้ยงความหวังในชีวิตของชาวบ้าน กระบวนทัศน์แบบฮินดูเกิดขึ้นโดยนัยนี้แม้ว่าความขัดแย้งระหว่างแนวคิดยังมีอยู่ตลอดเวลา ยังมีเทพผู้ยิ่งใหญ่ปรากฏออกมาเท่าใด ผู้คนก็ยังสงสัยว่าองค์ไหนยิ่งใหญ่และน่าบูชากว่า สาวกผู้บูชาศิวเทพจึงไม่ได้สมานฉันท์สามัคคีกับสาวกผู้บูชาวิษณุเทพจริง ๆ ยุทธศาสตร์ของการดูดกลืนจึงมุ่งสร้างเอกภาพที่รูปแบบของโครงสร้างเพื่อจัดระเบียบสังคมมากกว่าสนใจเนื้อหาของสัจธรรมสู่ความพ้นทุกข์

การหลอมรวมภาพลักษณ์ของเทพและมนุษย์พิเศษ เช่น พระพุทธเจ้าเข้าไปอยู่ในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งเดียวกัน ทำให้นักคิดนักวิชาการอินเดียร่วมสมัยเช่น Joshi, Omvedt, Shrimali มองว่า กระบวนทัศน์แบบนี้มีจุดประสงค์เพื่อครอบงำและทำลายคำสอนของฝ่ายสมณะ เช่น ภิกษุพุทธ แต่นักวิชาการเช่น Amar เห็นว่าการครอบงำเกิดขึ้นจริงแต่วิธีการดูดกลืนได้ดำเนินการจากทั้งสองฝ่าย ฝ่ายพุทธเองก็ใช้วิธีการดูดกลืนเทพต่าง ๆ ของไชยณพิกายและไสวณิกายให้เข้ามาเป็นเทพชั้นรองใน

โครงสร้างอำนาจแนวดิ่งแบบที่พุทธยอมรับเช่นกัน⁷ การสูญหายไปของพุทธศาสนาจึงไม่ได้เกิดจากการกระทำจากฝ่ายพราหมณ์เท่านั้น ผู้เขียนเห็นด้วยกับทัศนะหลังและมองว่าวิธีการดุดกลืนแบบพราหมณ์ประสบความสำเร็จเหนือกว่าวิธีการดุดกลืนแบบพุทธ ซึ่งความสำเร็จของวิธีการดุดกลืนแบบพราหมณ์สามารถวิเคราะห์ผ่านคำสำคัญที่เชื่อมโยงกันอยู่ดังนี้

1. การทำให้เหมาะสม (appropriation) คำนี้แม้จะเข้าใจยากแต่สามารถตีความให้ครอบคลุมถึงการจัดวางตำแหน่งให้เหมาะสม หรือจัดแนวคิดให้เป็นไปตามทิศทางที่ต้องการ ซึ่งในความเข้าใจของผู้เขียนนั้นตั้งแต่เริ่มต้นราชวงศ์คุปตะ ขนวรรณะสูงได้เผชิญหน้ากับภัยที่รุกร้าเข้ามาจากต่างแดน ความต้องการแสดงอัตลักษณ์ของชนภาคกลางผ่านเอกภาพทางวัฒนธรรมเป็นเรื่องที่กษัตริย์และครุพราหมณ์ให้ความสำคัญและผลักดันมาโดยตลอด เป้าหมายและทิศทางของการจัดวางสถานภาพและหน้าที่ของบุคคลในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งจึงชัดเจน การจัดวางตำแหน่งความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์แบบพหุเทวนิยมในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งก็ชัดเจน เพราะแม้ชุมชนหนึ่ง ๆ จะบูชาเทพจำนวนมาก แต่เทพจำนวนมากก็ถูกจัดลำดับชั้นให้สำคัญไม่เท่ากันโดยมีแก่นสารร่วมเดียวกัน เมื่อทุกอย่างถูกจัดวางให้เหมาะสมแล้วการผนึกกำลังระหว่างกลุ่มที่ได้รับผลประโยชน์เพื่อรักษาโครงสร้างนี้ก็เข้มแข็งขึ้นไปโดยปริยาย ซึ่งขนวรรณะสูงภาคกลางก็ฉลาดพอที่จะให้ชาวบ้านห่างไกลความเจริญได้มีส่วนร่วมในผลประโยชน์อันเกิดจากแรงศรัทธาของพวกเขาด้วย (เช่น ถ้าสร้างเทวาคารหรือบูชาเทพอย่างต่อเนื่องก็จะได้รับความคุ้มครองจากบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว ฝนตกต้องตามฤดูกาล หรือมีสวรรค์อยู่เบื้องหน้า)

2. การผนวกรวม (annexion/inclusion) เมื่อมีเป้าหมายและทิศทางของการจัดวางตำแหน่งสิ่งทั้งหลายชัดเจนแล้ว กระบวนการผนวกชื่อเรียกมนุษย์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทุกอย่างที่มีในสังคมให้เข้าไปอยู่ในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งก็สามารถทำได้ง่าย หากศึกษารวมชาติของพรหมันในคัมภีร์อุปนิษัทเทียบกับวิษณุเทพในไวยสณิกายจะพบว่าดูเหมือนมีเพียงจุดเดียวที่ต่างกัน นั่นคือวิษณุเทพมีรูปลักษณะหรือมีคุณสมบัติส่วนพรหมันไม่มี วิษณุเทพในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งเป็นสัญลักษณ์แทนทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่ในจักรวาลนี้ จะกำเนิดเป็นอะไรและมีชื่อเรียกแบบใดก็ได้ ส่วนอะไรที่กำเนิดออกมาแล้วก็สามารถสวากลับคืนสู่วิษณุเทพได้เสมอ ชื่อนี้แทนความดีงาม ความไม่เบียดเบียน ความเมตตากรุณา อำนาจแห่งการสร้างสรรค์ การอบน้อม การอุทิศตน ความอุดมสมบูรณ์ โลกนี้ โลกหน้า ฯลฯ ในขณะที่พระโคตมพุทธเจ้ายังมีภาพลักษณ์ที่เป็นเพียงมนุษย์พิเศษคนหนึ่ง ในทางกลับกัน ภาพของลกลีสะในไศวนิกายเป็นแค่มนุษย์คนหนึ่งก็จริง แต่ในลกลีสะที่เป็นมนุษย์กลับมีภาพซ้อนของฤๅษีผู้เคร่งวัตรและมหาเทพผู้ยิ่งใหญ่ที่ร่ำกรอบครวซึ่งพุทธะไม่มีภาพลักษณ์แบบนี้ การผนวกรวมพระพุทธรูปเจ้าเข้ามาอยู่โครงสร้างแนวดิ่งเดียวกันจึงทำให้พระองค์อยู่ในตำแหน่งที่ต่ำกว่า แม้คัมภีร์พระไตรปิฎกจะมีเรื่องเล่าว่าพระพุทธเจ้าปฏิเสธการมีอยู่ของพรหมเทพผู้สร้างโลก และชี้ว่ามีพรหมบางแบบที่หลงทางอยู่ หรือ

⁷ อมาร์เรียกการดุดกลืนอีกฝ่ายให้เข้ามาอยู่ภายใต้โครงสร้างอำนาจแนวดิ่งเดียวกันว่า “hierarchical-inclusion” ซึ่งภิกษุพุทธในพุทธคยาใช้หลักการดุดกลืนแบบนี้กับฝ่ายตรงข้าม เริ่มต้นจากการตั้งคำถามถึงการมีอยู่ของเหล่าเทพ ต่อมาก็โจมตีหรือด้อยค่าเทพเหล่านั้น จากนั้นก็ดุดกลืนให้เทพเหล่านั้น (เช่น วิษณุเทพ) ให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในจักรวาลวิทยาแบบพุทธโดยจัดอยู่ในฐานะเป็นโลกบาลหรือธรรมบาลแล้วแต่บริบทการพิจารณาในเวลานั้น

มีพรหมมาอัญเชิญให้พระพุทเจ้าแสดงธรรมโปรดสัตว์ ตลอดจนมีการอ้างพรหมเป็นสัญลักษณ์ของ คุณธรรม เช่น พรหมวิหารสี่ เราอาจมองว่าเรื่องเหล่านี้เป็นวิธีการดุดกลิ่นหรือผนวกรวมที่พุทธศาสนา ก็ทำเป็นปกติเช่นกัน แต่วิธีการผนวกรวมที่พุทธศาสนาใช้กลับไม่ได้ทำให้พรหมเทพมีภาพลักษณ์ดกดำ ในทางโลก หากเป็นแต่เพียงผู้หลงทางในธรรม เนื่องจากเป้าหมายของพุทธศาสนาคือปลุกจากเรือนและ ออกจากโลก วิธีการผนวกรวมของพุทธศาสนาไม่ได้ทำให้ชาวบ้านรู้สึกถึงความสำเร็จหรือประโยชน์ใน ทางโลก พระพุทเจ้ามีภาพลักษณ์เป็นสมณะที่ทั้งครอบครัว แต่ลัทธิศะมีภาพลักษณ์เป็นดาบสตัวแทน ของมหาเทพที่รักครอบครัว ซึ่งในวัฒนธรรมที่ต้องการสนับสนุนการอยู่รวมกลุ่มเป็นครอบครัว ภาพ ลักษณ์ของลัทธิศะย่อมน่าเลื่อมใสศรัทธายิ่งกว่า

3. การกระจาย (dispersion) อีกยุทธวิธีหนึ่งที่ผู้เขียนมองว่ากระบวนทัศน์แบบฮินดูได้นำมา ใช้และประสบความสำเร็จดังมาคือการกระจายความเชื่อและสร้างความสับสนไปพร้อมกับการผนวก รวม การกระจายความเชื่ออาจเป็นส่วนหนึ่งของการจัดวางให้เหมาะสมก็ได้ ซึ่งการจัดวางตำแหน่งให้ วิษณุเทพแทรกซึมอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มเกษตรกรรม ส่วนศิวเทพแทรกซึมอยู่ในพื้นที่ป่าเขาถ้ำนาไพร ถือ เป็นการการจัดวางตำแหน่งที่ชาญฉลาดอย่างยิ่ง เพราะไม่เพียงสามารถผนวกความเชื่อเทวนิยมหรือวิญญาณ นิยมของแต่ละท้องถิ่นให้เข้ามาอยู่ในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งเดียวกัน หากยังเป็นการปิดช่องทางการรับ รู้อัตลักษณ์ของฝ่ายสมณะในหมู่บ้านท้องถิ่นได้มากขึ้นด้วย

4. การแทนที่ (replacement) ลำพังเพียงแค่การผนวกรวมอาจไม่เพียงพอที่จะสร้างเอกภาพ ทางวัฒนธรรมให้เกิดขึ้นได้อย่างยั่งยืน การแทนที่ภาพลักษณ์ของพระพุทเจ้าด้วยภาพลักษณ์ของ ลัทธิศะในฝั่งไศวนิกายทำให้ชาวบ้านรู้สึกใกล้ชิดกับครูฤๅษีในป่าตามตำนานมากกว่าภิกษุไลน์ร่วนขอ อาหาร หรือการใช้ภาพลักษณ์ของพระรามซึ่งเป็นอวตารปางหนึ่งของวิษณุแสดงถึงกษัตริย์ที่อ่อนโยน และมีเมตตาธรรม ทำให้อัตลักษณ์ของเจ้าชายสีหัตถะและพระโคตมพุทธเจ้าผู้มาจากวรรณะกษัตริย์ ถูกแทนที่และค่อย ๆ หมดความสำคัญ เมื่อศึกษามาถึงตรงนี้ทำให้ผู้เขียนเข้าใจต่อไปว่าเหตุใดวิษณุเทพ ปางพุทธาวตาร (หรือความเชื่อที่ว่าวิษณุเทพอวตารลงมาเกิดเป็นพระพุทเจ้า) จึงถูกสร้างให้เกี่ยวข้อง กับการเป็นผู้นำของฝ่ายอสูร เพราะภาพลักษณ์อันงดงามของพระพุทเจ้าในฐานะชนวรรณะกษัตริย์ผู้ ปลดปล่อยชีวิตจากระบบวรรณะและการบูชาัญญาถูกถ่ายโอน เบียดขับ และแทนที่ด้วยภาพลักษณ์ ของพระรามไปเรียบร้อยแล้ว

5. การข่มเหงทำลาย (persecution) ข้อนี้อาจตีความรวมถึงการใช้กำลังข่มขู่ ครอบงำ หรือ ทำให้กลัวในทางจิตวิทยาก็ได้ ซึ่งในทัศนะของผู้เขียนวิธีการนี้ใช้ได้ผลน้อยที่สุดเพราะเป็นรูปธรรม ประจักษ์ได้ง่าย ในสังคมที่ผู้คนอ้างความดีงามของทวยเทพเพื่ออยู่ร่วมกันอย่างสันติ การเบียดเบียน ข่มเหงกันอย่างเปิดเผยย่อมเป็นสิ่งที่ยอมรับได้ยากและทำให้ภาพลักษณ์ของตนเองเสียหาย แม้กระนั้น วิธีการนี้ก็ถูกนำมาใช้ในบางโอกาสเพื่อส่งเสริมวิธีการดุดกลิ่นอื่นให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น สวากไสวนิกาย อาจข่มขู่ภิกษุพุทธด้วยการลักลอบเข้ามาตัดต้นไม้ที่พุทธคยา พวกเขาอาจเชื่อว่าได้ลงมือทำสิ่งที่ถูกต้อง เพราะมีจิตศรัทธามหาเทวะโดยสุจริต แต่ภิกษุพุทธใช้วิธีการแบบเดียวกันนี้ได้ไม่เต็มทีเพราะมีข้อศีลและ วินัยสงฆ์จำนวนมากกำกับไว้ แม้แต่การตัดทำลายต้นไม้ก็อาจผิดวินัยบางข้อได้แล้ว

เมื่อมองในมุมตรงข้ามเราพบว่า หากชาวพุทธใช้วิธีการดูกลืนเหล่านี้นี้จะพบแต่อุปสรรคและข้อขัดแย้งตัวเอง ไม่ว่าจะจัดวางตำแหน่งให้กายธรรมของพุทธะอยู่เหนือกว่าวิญญูเทพและเทวดาอื่นอย่างไร ภิกษุก็ไม่อาจปฏิเสธความเป็นมนุษย์ของพระโคตมพุทธเจ้าที่ยังต้องเกิดแก่เจ็บตาย การดูกลืนเทพทั้งหลายให้เข้ามาอยู่ในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งที่มีพระพุทธรูปอยู่สูงสุดทำให้พุทธถูกมองว่าเป็นกลุ่มลอกเลียนแบบ (ทั้งที่มาก่อน) ซึ่งการทำแบบนั้นก็ขัดกับคำสอนอนัตตาและอเทวนิยมที่เป็นสาระคำสอนของพุทธเองด้วย แม้ในพระไตรปิฎกจะยอมรับว่าพระพุทธรูปคือผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่มนุษย์และเทวดา รวมทั้งเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหมาย การอยู่สูงสุดของพระพุทธรูปในคัมภีร์พุทธมนัยถึงความสำเร็จทางปัญญาซึ่งแทบไม่เกี่ยวข้องกับอำนาจการปกครองทางโลกหรือการจัดระเบียบทางสังคมเลย เนื่องจากชุมชนสงฆ์ยุคแรก ๆ เกิดขึ้นจากการกระจายมากกว่ารวมศูนย์อำนาจ แม้จะมีผู้นำคือพระพุทธรูปแต่พระองค์ก็ไม่นิยมใช้อำนาจสั่งการแนวดิ่งกับเหล่าสาวก ยิ่งคำสอนที่เป็นภูมิปัญญาสำคัญของพุทธไม่ว่าจะเป็นกฎไตรลักษณ์ ปฏิจตสมุปบาท อริยสัจสี่ และกรรม ทั้งหมดนี้เข้าได้กับการปฏิบัติเพื่อปลดปล่อยตัวเองให้เป็นอิสระมากกว่าผูกพันตนไว้กับผลประโยชน์ในโลกนี้ การที่ทั้งสองฝ่ายยอมรับโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งและใช้วิธีการดูกลืนเพื่อเรียกศรัทธาในทำนองเดียวกันจึงทำให้พุทธศาสนาอ่อนแอลงในขณะที่ฝ่ายเทวนิยมกลับเข้มแข็งขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ วิธีการดูกลืนของฝ่ายฮินดูมียุทธศาสตร์การเมืองรองรับและมีอำนาจการปกครองสนับสนุน แต่วิธีการดูกลืนที่ฝ่ายพุทธนำมาใช้เหมือนกันกลับขัดแย้งกับหลักคำสอนของตัวเองและดูเหมือนเป็นส่วนเกินของการปกครองที่ต้องการสนับสนุนและใช้ประโยชน์จากระบบวรรณะอย่างเต็มที่

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

จากที่ได้อภิปรายผลการวิจัยทำให้เราทราบว่ากระบวนทัศน์แบบฮินดูไม่ใช่ศาสนาฮินดู แต่เป็นกระบวนการหล่อหลอมชุดความคิด ทักษะคติ ทฤษฎี และข้อปฏิบัติในวิถีชีวิต อันริเริ่มจากชนชั้นปกครองวรรณะสูงที่สถาปนาอาณาจักรขึ้นในบริเวณภาคเหนือและภาคกลางของอินเดียตั้งแต่ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ กระบวนการนี้ทำให้คำว่า “ฮินดู” มีอัตลักษณ์บางอย่างที่ไม่ได้เป็นเพียงชื่อของแม่น้ำและถูกเรียกขานโดยคนนอกอีกต่อไป กระบวนทัศน์นี้ใช้เวลาหลายร้อยปีในการหล่อหลอมเอกภาพทางวัฒนธรรมผ่านการสร้างเหตุปัจจัยเกื้อหนุนในหลายทิศทาง นับตั้งแต่มีการปรากฏขึ้นของคัมภีร์สมฤติ (คือเขียนขึ้นโดยมนุษย์) ในยุคคริสต์ศักราช เช่น ปุราณะ มีการเสริมแต่งวรรณกรรมให้เป็นตำนานเรื่องเล่าที่สนุกสนานและจับใจผู้ฟัง เช่น มหาภารตะ ภารตคีตา และรามายณะ มีชื่อของเทพผู้ยิ่งใหญ่ที่ไต่ล่องมาอย่างไม่รู้สาเหตุ แต่สามารถเชื่อมโยงแก่นสารของเทพเหล่านั้นเข้ากับเชื้อแบบวิญญูญาณนิยมและพหุเทวนิยมของท้องถิ่นและการบูชาเทวดาในคัมภีร์พระเวทได้อย่างลงตัว อัตลักษณ์แบบฮินดูพัฒนาขึ้นจากกระบวนทัศน์เช่นนี้ยาวนานก่อนที่จะได้รับการนิยามว่าเป็นศาสนาโดยนักวิชาการตะวันตกในราวคริสต์ศตวรรษที่ 18 (Lorenzen, 1999: 631) บทความนี้มีได้ศึกษาศาสนาฮินดู แต่ศึกษากระบวนทัศน์แบบฮินดูซึ่งแผ่ขยายทางการเมืองมากกว่าเป็นอุดมคติทางศาสนา

กระบวนทัศน์แบบฮินดูดึงเอาสำนักคิดที่มีอยู่มากมายทั้งฝ่ายสนับสนุนและต่อต้านพระเวทให้เข้ามาอยู่ในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่งเดียวกันภายใต้หลักการของการยอมรับระบบวรรณะและสนับสนุน

เทวนิยม ใช้ยุทธศาสตร์ดุดกกลืนผ่านวิธีการมากมาย เช่น การจัดวางตำแหน่งให้เหมาะสม การผนวกรวม การกระจาย การแทนที่ และการกดขี่ข่มขู่ ความพยายามดุดกกลืนคำสอนกันระหว่างฝ่ายพราหมณ์ กับสมณะโดยเฉพาะกลุ่มพุทธเกิดขึ้นที่พุทธคยาอย่างเข้มข้นระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 5-12 แม้ทั้งสองฝ่ายจะสามารถถึงความคิดและความเชื่อของอีกฝ่ายให้เข้ามาอยู่ในวงโคจรของตน แต่ความพยายามของครุพราหมณ์ที่มีฐานอำนาจการเมืองสนับสนุนประสบความสำเร็จยิ่งกว่า ผลลัพธ์ของวิธีการดุดกกลืนทำให้เกิดอัตลักษณ์แบบฮินดูขึ้นในพื้นที่เขตภาคกลาง แต่นั่นก็ทำให้อัตลักษณ์ของพระพุทธเจ้าและคำสอนของพระองค์สูญเสียความสำคัญไปอย่างถาวร การล่มสลายของพุทธศาสนาในแผ่นดินเกิดของตัวเองจึงไม่ได้เกิดจากการเข่นฆ่าสังหารภิกษุหรือทำลายพุทธสถาน ทว่าเกิดจากการคัดกรอง ถ้าย้อนและแทนที่อัตลักษณ์อย่างค่อยเป็นค่อยไปจนสำเร็จก่อนที่กองทัพมุสลิมจะเข้ามายึดพื้นที่เสียอีก การหายไปของพุทธศาสนาในแผ่นดินเกิดจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการเมืองมากกว่าจะเป็นความผิดของศาสนาใดศาสนาหนึ่ง

ชาวพุทธเถรวาทที่นับถือพระพุทธโฆสาจารย์ (ผู้ประพันธ์ปกรณ์วิสุทธีมรรค) เชื่อว่าครุพราหมณ์ท่านนี้เกิดและเติบโตในหมู่บ้านใกล้พุทธคยาราวคริสต์ศตวรรษที่ 4 (พ.ศ. 956) แต่ได้รับคำแนะนำจากครูบาอาจารย์พุทธให้เดินทางไปแสวงหาความรู้และแปลอรรถกถาพระไตรปิฎกบาลีที่เกาะสิงหล (หรือเกาะลังกา) เป็นภาษามคธ (อังกัสมิถวิสุทธีมรรคแปล ภาค 3 ตอน 2 หน้า 308 ใน มุลนิตศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา, 2554) ถ้าเวลานั้นศาสนาพุทธในอินเดียมีความเข้มแข็งจริง พระพุทธโฆสาจารย์ก็น่าที่จะศึกษาหาความรู้และแปลคัมภีร์ในเขตพุทธคยาบ้านเกิดของท่านเองได้ ไม่จำเป็นต้องรอนแรมเดินทางไกลเช่นนี้ หากประวัติชีวิตของท่านเป็นเรื่องจริงก็เป็นสิ่งที่น่าขบคิดเป็นอย่างยิ่งว่าเมื่อสถานการณ์ของพุทธศาสนา ณ พุทธคยาในคริสต์ศตวรรษที่ 4 ยังเป็นเยี่ยงนี้แล้ว พุทธคยาในคริสต์ศตวรรษที่ 5-12 จะเป็นอย่างไรและยังมีอัตลักษณ์พุทธใดหลงเหลืออยู่ ดังนั้น จากการค้นคว้าข้อมูลมากขึ้นเรื่อย ๆ ผู้เขียนมีความโน้มเอียงที่จะเชื่อว่ากระบวนทัศน์แบบฮินดูคือสาเหตุสำคัญที่ทำให้พุทธศาสนามุสลิมในอินเดีย เพราะในกระบวนทัศน์แบบนี้ใช้ทั้งยุทธศาสตร์และวิธีการดุดกกลืนที่ทำให้อัตลักษณ์ของพระพุทธเจ้าและพุทธศาสนาไม่เหลือความหมายอีกต่อไป

แต่ในประวัติศาสตร์ช่วงต่อมาของอินเดีย กระบวนทัศน์แบบฮินดูกลับดูเหมือนไม่ประสบความสำเร็จในการดุดกกลืนภาพลักษณ์ของศาสดารวมทั้งคำสอนของผู้รุกรานชาวเดิร์กที่นับถือศาสนาอิสลาม ทั้ง ๆ ที่สองฝ่าย (คือฝ่ายพราหมณ์ฮินดูกับฝ่ายมุสลิม) ต่างก็สนับสนุนเทวนิยม อะไรคือเหตุปัจจัยที่ทำให้กระบวนทัศน์แบบฮินดูต้องปรับตัวเพื่อต่อสู้กับกองทัพของผู้รุกรานจากภายนอก ซึ่งการปรับตัวรอบนี้ทำให้ตั้งแต่หลังคริสต์ศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา คำว่า “ฮินดู” ได้กลายเป็นชื่อเรียกที่สะท้อนอัตลักษณ์ของชนภาคกลางชัดเจนยิ่งกว่ายุคก่อนหน้านี้เสียอีก ผู้เขียนเชื่อว่าเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์อีกอย่างน้อยสองครั้งที่ทำให้ชาวอนุทวีปต้องทบทวนความหมายของชนชั้นกษัตริย์และระบบวรรณะ รวมทั้งต้องตอกย้ำและตีความกระบวนทัศน์แบบฮินดูให้เข้ากับบริบทสังคมแบบใหม่ นั่นคือการปกครองพื้นที่ภาคกลางของสุลต่านมุสลิมในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 12-17 และการตกเป็นประเทศอาณานิคมของอังกฤษในราวคริสต์ศตวรรษที่ 18-19 ยังมีพื้นที่สำหรับการศึกษากระบวนทัศน์แบบฮินดูและทัศนคติของคนอินเดีย

อีกมาก ไม่ว่าจะเป็นการปรับเปลี่ยนยุทธวิธีในการดุดกคืนความรู้ชุดใหม่ให้เข้ามาอยู่ในโครงสร้างอำนาจแนวดิ่ง ที่พยายามจะรักษาเอกภาพทางวัฒนธรรมจะประสบความสำเร็จหรือไม่ คำถามต่อเนื่องที่น่าสนใจไป ขบคิดต่อก็คือ เอกภาพทางวัฒนธรรมแบบนี้จำเป็นต้องมีระบบวาระเป็นแกน มีคัมภีร์พระเวทเป็นฐาน และมีปรัชญาอุปนิษัทเป็นยอดเสมอไปหรือไม่ กระบวนทัศน์แบบฮินดู (ใหม่) จะสามารถอนุรักษ์ขนบ จารีตเดิมไว้ในขณะที่ปรับตัวเข้ากับโลกยุคใหม่ได้หรือไม่และอย่างไร เหล่านี้เป็นเรื่องที่เราสามารถต่อยอดจากงานวิจัยนี้ไปได้อีกมากมาย

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- แบบซัม, เอ แอล. (2559). *อินเดียมหัศจรรย์*. กาญจนี ละอองศรี (บรรณาธิการแปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิ โดยต้าประเทศไทยและมูลนิธิตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (2541). *จาริกบุญ-จาริกธรรม*. กรุงเทพฯ: พิมพ์สวย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (แปล) (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๐, ๑๑*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา. (2554). *ประวัติพระพุทธโฆษาจารย์ (วิสุทธีมรรค)*. Dhammhome <https://www.dhammhome.com/webboard/topic18558.html>.
- ยวาทะลาล เนห์รู. (2545). *พบถิ่นอินเดีย*. กรุณา กุศลาสัย (แปล). กรุงเทพฯ: ศยาม.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. (2562). *ภูมิปัญญาอินเดียโบราณ: ประวัติศาสตร์และปรัชญา ทางสายกลางแบบพุทธ พราหมณ์ เซน*. กรุงเทพฯ: ศยาม.

ภาษาอังกฤษ

- Amar, Abhishek S. (2012). Buddhist Responses to Brahmana Challenges in Medieval India: Bodhgaya and Gaya. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 22(1), 155-185.
- Bisschop, Peter. (2010). Saivism in the Gupta-Vakataka Age. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 20(4), 477-488.
- Capek, Jakub and Loidolt, Sophie. (2021). Phenomenological approaches to personal identity. *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 20, 217-234.
- Goyal, Shankar. (1998). Changing Historiography of the Pre-Buddha Period. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, 79(1), 29-59.
- Lorenzen, David N. (1999). Who Invented Hinduism? *Comparative Studies in Society and History*, 41(4), 630-659.
- Nambodiripad, E. M. S. (1975). Some Problems of Indian History. *Social Scientist*, 3(9), 14-21.

